

In dit verband komen we nog meer verrassende conclusies tegen. Wanneer respondenten vrienden hebben met dezelfde religieuze overtuigingen heeft dat een negatief effect op het geefgedrag. Wanneer het geefgedrag voor een belangrijk deel zou worden beïnvloed door de mate waarin men is geïntegreerd in een groep religieus gelijkgestemden, zou je het omgekeerde verwachten. Reitsma schrijft het gevondene dan ook toe aan het omstanders-effect: men rekent er blijkbaar op dat de omstanders (ook) wel zullen helpen.

Rondom het vrijwilligerswerk concludeert Reitsma dat aspecten van individuele religiositeit (o.a. bidden, mediteren) belangrijker zijn dan aspecten van collectieve religiositeit (o.a. kerkgang en lidmaatschap). Dat betreft zowel vrijwilligerswerk voor religieuze als seculiere organisaties. Overigens zijn die effecten niet altijd positief. Particularistische overtuigingen (dus het idee dat jouw godsdienst beter is) heeft een negatief effect op seculier vrijwilligerswerk.

De studie biedt te veel conclusies om ze hier stuk voor stuk te bespreken. Zoals gezegd is het daardoor geen studie om mooie *oneliners* uit te halen. Maar daar is een proefschrift natuurlijk ook niet voor geschreven. Wat het wel wil zijn, namelijk een gedegen weten-schappelijk onderzoek volgens de regelen der kunst uitgewerkt, is het zeker. Het biedt daarbij inzicht in de huidige stand van zaken en kan ook als naslag dienen bij het operationaliseren van begrippen. Kortom: een mooie gedegen studie die nuances aanbrengt in het onderzoeksveld van religie in relatie tot vrijwilligerswerk en geefgedrag, en laat zien dat niet zozeer het georganiseerd zijn de relatie tussen religiositeit en vrijwilligerswerk legt, maar even zo goed overtuigingen en daarmee aan religiositeit inherente zaken.

Gert de Jong,

(onderzoeker bij Kaski, bureau voor onderzoek en advies over religie en samenleving, Nijmegen)

Knibbe, Kim (2007): *Faith in the Familiar. Continuity and Change in Religious Practices and Moral Orientations in the South of Limburg, the Netherlands*, (proefschrift 2007 VU Amsterdam).

In 2007 is Kim Knibbe op de studie *Faith in the Familiar* gepromoveerd. Haar dissertatie maakt deel uit van het onderzoeksprogramma ‘Tussen Secularisering en Religionisering’ van het departement Sociale en Culturele Antropologie van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ze beschrijft de aard en plaats van religie in hedendaags Zuid-Limburg tegen de achtergrond van de veranderingen in de Nederlandse samenleving en in de Rooms-Katholieke Kerk sinds de Tweede Wereldoorlog. Voor de beschrijving gaat de auteur in op de rol van religie in morele oriëntatie, waarbij lokaal ingebedde vormen van religie aan bod komen.

Allereerst beschrijft Knibbe de veranderingen in het morele discours in de Katholieke kerk: van het ‘mechanisme van de sacramenten’ waarmee de geestelijkheid greep hield op de mensen, naar een ‘fluïde democratie’, waarbij de kerk niet meer als sacraal instituut

werd voorgesteld maar als Gods volk onderweg. Vanuit Rome werden daarop conservatieve bisschoppen aangesteld om het vooruitstrevende Nederland tot de orde te roepen. Ook in Zuid-Limburg zijn hiervan de sporen nog te vinden, aldus Knibbe: progressieve katholieken werden gemarginaliseerd. Ook het monopolie, dat de kerk lange tijd op religie had, is veranderd doordat de macht van de kerk is afgenomen.

Deze ontwikkelingen worden verder ingekleurd door oudere (boven de 60) bewoners uit een dorp in Zuid-Limburg hierover aan het woord te laten. De auteur laat zien dat bij deze vooroorlogse generatie juist het van boven af opleggen van de veranderingen indruk heeft gemaakt. En dat zij daarom niet het grotere plaatje zagen dat hierboven werd geschetst, waaruit men zou kunnen afleiden dat deze veranderingen in de kerk onvermijdelijk waren. Ook de gedachte dat het kerkvolk zelf graag deze vernieuwingen wilde, is hier blijkbaar vreemd. De bewoners laten wel zien dat ze erg leden onder het 'mechanisme van de sacramenten' zoals dat vroeger was. Vreemd genoeg is juist het vrijer wordende gedrag van priesters en kapelaans in de jaren '60 van de vorige eeuw wat de mensen noemen als hetgeen hen het meest raakt. Juist de regels die hen altijd werden voorgehouden ('gedreigd met hel en verdoemenis') zien ze nu de ambtsdragers met de voeten treden.

Wat de morele opvoeding betreft zien de geïnterviewden niet veel verandering door de vernieuwing, al vinden de wat oudere vrouwen de losbandigheid van de jongeren beneden peil. Wel speelt de verandering in de opgelegde regels, zoals het afschaffen van de zondagsplicht, hen parten. Hierdoor werd het ouderlijke gezag ondermijnd: zij hadden immers altijd juist de zondagse kerkgang van hun kinderen geëist, en ook het ritme van het dorpsleven werd erdoor verstoord. Dat de komst van een conservatievere pastoor juist averechts werkte, is in dit licht wel vreemd. Juist zijn autoritaire houding en nadruk die hij op de rol van de kerk legde, stuitte tegen de borst. Hierdoor nam onbedoeld de rol van de plaatselijke kerk in het dorp juist verder af. Het klinkt wat tegenstrijdig: eerst werd er tegen het vrijer worden vanuit de kerk geprotesteerd en daarna weer tegen het conservatiever worden van de ambtsdragers.

Het volgende hoofdstuk bevat een beschrijving van de plaats die religie inneemt in Zuid-Limburg vanuit verschillende vormen als rituelen, instituten, boeken en commerciële diensten. Knibbe beschrijft hierin de ambivalente houding die de bevolking heeft tot religieuze autoriteit. Hoewel het 'zelf' en subjectieve beleving steeds belangrijker worden, heeft religieuze autoriteit niet geheel afgedaan. Het hoort nu eenmaal bij de identiteit van de dorpsgemeenschap. Wel wordt de kerk meer op een veilige afstand gehouden, de invloed op het alledaagse leven is gemarginaliseerd. Als voorbeeld beschrijft Knibbe zeer uitgebreid wat er zoal speelt rond sterven en begraven. Dan komen profane en religieuze 'instanties', actoren, met elkaar in aanraking, en worden de verschillen als het ware uitvergroot. De sterke macht van de kerk rond het laatste sacrament, in de vorm van het strikt toepassen van kerkelijke voorschriften door de neoconservatieve pastoor, is hierbij hét voorbeeld dat mensen in haar onderzoek naar voren brengen. De vooroorlogse bewoners van het dorp noemen een dergelijke pastoor slecht, omdat hij zo strikt de regels toepast.

Daarom houden ze de kerk ook liever op veilige afstand. Tegelijk hechten ze wel aan een katholieke begrafenis, dus proberen ze toch zo goed mogelijk maatjes te blijven met de pastoor. Bij een conflict wijkt men uit naar een meer progressieve pastoor uit de kennissenkring of van een naburig dorp.

De naoorlogse generatie vindt de kerk nog steeds wel belangrijk, omdat die past bij de gewoonten van hun ouders; het is hen vertrouwd. Ze plaatsen de kerk ook in dat kleine domein van wat vertrouwd is, en haalt haar op scharniermomenten in het leven binnen. Tegelijk vindt men het belangrijk dat de basisschool 'toch' katholiek blijft en rituelen door de pastoor worden voltrokken als doop en communie. Toch komen ook in dat Zuid-Limburgse dorp repertoires van alternatieve spiritualiteit op. Men is nieuwsgierig naar wat de commerciële aanbieders op deze markt laten zien, maar wil dat materiaal tegelijk wel op veilige afstand houden; geen verplichting om het aangeboden voor waar aan te nemen, of de eigen vrijheid ervoor in te leveren. Geheel in lijn met de plek die de kerk anno 2008 heeft – in de marge van de levens van mensen – spelen ook dergelijke New Age-verenigingen in op problemen en zorgen in het privé-leven van mensen, zoals het overlijden van dierbaren, ziekte en werkeloosheid. Vooral concrete, praktische zaken als de opvoeding van kinderen worden in dit kader genoemd als reden een medium te bezoeken. Ook relaties met anderen worden in deze spirituele verenigingen besproken. In het nabijgelegen pastoraal centrum staan vooral de morele waarden respect voor elkaar en naastenliefde hoog in het vaandel. Zoals in de Nederlandse samenleving overigens overal te zien is: geïnstitutionaliseerde vormen van religie en *commitment* aan instellingen verdwijnen.

Knibbe concludeert dat de oudere generatie in Zuid-Limburg de veranderingen in religieuze praktijk in de lokale gemeenschappen ziet als iets dat van bovenaf werd opgelegd. De dreiging van uitsluiting van de sacramenten wordt echter nog steeds beleefd rond sterven en dood. Morele oriëntatie haalt men echter tegenwoordig uit het domein van het vertrouwde, het familieleven en het lokale dorpsleven. Het domein van God en de kerk bevindt zich hier op grote afstand van. Zo kan men een vorm van religiositeit eigen maken die zich makkelijk laat voegen in het domein van het vertrouwde. De verhouding tot religieuze autoriteit kenmerkt zich door ambivalentie; individualisme enerzijds en continuïteit met het verleden en verbondenheid met de directe omgeving anderzijds.

Waar in het verleden de meeste antropologen naar verre oorden vertrokken om een primitieve stam te beschrijven, zocht Knibbe het juist veel dichter bij huis. Omdat de strikte antropologische methoden worden gebruikt, is het apart om te zien hoe zij – niet gehinderd door enige theologische kennis – ontwikkelingen in de 'stam' beschrijft op het gebied van religieuze praktijken en morele oriëntaties. Zelf vermoedelijk niet katholiek, wordt dat gedachtegoed beschreven van een afstand. Misschien wel de wetenschappelijke waardevrijheid – zal die discussie ooit een keer tot een goed eind komen? – waar antropologen trots op zijn, maar welke werkelijkheid beschrijf je dan?

Inderdaad, als katholiek en Nederlander herken ik me wel wat in de beschreven 'stam'. Zo moet dat blijkbaar voelen; afstandelijk opgesomd zien welke ontwikkelingen er zijn,

wat dat doet met de religieuze praktijken van de stamleden, de verschillen tussen stamoudsten en de jongere generaties, enzovoorts. Dat dit ook nog in het Engels wordt beschreven, maakt deze vergelijking nog 'echter'. Het is in een andere taal een weergave van wat er in katholiek Nederland gebeurt, en nog explicieter in een klein Zuid-Limburgs dorp. Maar is dit dan de werkelijkheid, of toch *nét* niet? En als wetenschapper vraag ik me af: wat levert het aan extra kennis op? De plek van religie anno 2008 in de Nederlandse samenleving wordt van buiten af weergegeven. De geleefde religie wordt koud beschreven zonder veel empathie voor mensen die religieus zijn. De morele oriëntaties staan netjes op een rij, maar welke gevoelde waarde erachter zit is onduidelijk. De spanning tussen individuele zelfverwerkelijking en behoefte aan gemeenschap wordt zonder sociologische, psychologische of theologische omlijsting gepresenteerd. Ik mis dan wat.

De intensieve manier van kwalitatief onderzoek verdient een pluim. Triangulaire dataverzameling is zeer tijdrovend en intensief, en als je geen *native* bent (hoewel Knibbe wel Limburgse is) is het extra lastig omdat je daarbij altijd zelf je instrument bent. Of dit dan wel waardevrij is, vraag ik me af. Onderzoek brengt onmiddellijk iets in de werkelijkheid dat er anders niet was geweest bijvoorbeeld. Die discussie hoeft niet over het hoofd van Knibbe gevoerd te worden. Wel de vraag wat haar studie toevoegt aan onze kennis omdat er in de andere takken van wetenschap al veel van de hier gegenereerde kennis bestaat.

Monique van Dijk-Groeneboer

(godsdienstsociologe aan de Faculteit voor Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg)

Lieburg, Fred van (red.) (2007), *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie*. Heerenveen: Groen. pp. 208, ISBN 978-90-5829-780-8, € 19,95.

Over de mij indertijd 'wezensvreemde' gereformeerden gaan de opstellen in *Refogeschiedenis*. Pas toen ik ging werken kwam ik echt met hen in aanraking ook al was bij ons op het dorp een kleine gemeente van de *Gereformeerde gemeenten in Nederland en Noord-Amerika*. Dat was op, onverzekerde!, Oostzeevaarders met namen als *Calvijn*, *Farel* en *Luther*. Waren we op zee dan gingen we zaterdagavond voor anker, want zondags werd niet gevaren. Zondagmorgens werd er preek gelezen met de hele bemanning verplicht aanwezig. Een van mijn broers 'trof' het met een kapitein die van Smytegelt (1665-1739) hield, en hij werd zondag in zondag uit op een van 145 predicaties van 'Het gekrookte riet' getraakteerd. Ze vormden inderdaad 'een mathematisch geheel', zo zei hij eens. Ik moest het doen met een van de eveneens 145 'Eenvoudige oefeningen' van Wulfert Floor (1818-1876). Soms hadden we een preek op een bandje van een dominee uit Poortvliet, waarvan de inhoud grotendeels aan mij voorbij ging, door volstrekt onbegrijpelijke uitdrukkingen